

RIKSANTIKVARIÉAMBETET

Bilaga till Dr PM 1987:1

Jan P. Strid, Per Mårtensson

Avsöndringars kulturhistoriska värde

Som skäl för namnändring anför SFS 1974:509 (8§) namnkollision och namnlängd. Därutöver bör det vara möjligt att ändra "kulturhistoriskt inte värdefulla namn på obebyggda avsöndringar". En kulturhistorisk motivering för att namn på bebyggda avsöndringar bevaras är alltså överflödigt, men skall här likväl i korthet ges.

De gamla odalbyarna anses representera en från förhistorisk tid ärvd äganderätt vars subjekt utgjorts av familjen eller ättegemenskapen. Denna odalrätt hade en oinskränkbar tillämplighet. Bonden var "kung i sitt eget rike". Jorden kunde ej delas, ej splittras, ej försäljas; den skulle gå i arv från far till son. Härom ger de gamla landskapslagarna vittnesbörd. Enligt Gotlandslagen får ingen sälja jord, såvida han inte råkat i trångmål. Om försäljning inte kan undvikas måste den ske inom ätten (kap. 28). Liknande regler återfinns i Västgötalagen. "Icke må kvinna sälja jord, om icke hunger driver henne därtill eller brist på kläder eller annat trångmål", heter det i jordabalkens 5:e kapitel. Det kan i sammanhanget nämnas att när riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielm år 1627 vid ett besök på svenskön Runö i Rigabukten frågade hur mycket jorden var värd han fick till svar att ingen någonsin sålt eller köpt jord: "Äple och Pärön må sällias, män icke Jordh".

Även om det står klart att nya jordbruksenheter (avgärda byar, "torp", "humpar" m.m.) redan under förhistorisk tid kunnat bildas på de gamla odalbyarnas mark, och att man även köpt och sålt mindre, obebyggda jordstycken, såsom ängar och åkrar, tycks dock strävan ha varit att så långt möjligt behålla behålla jorden i släktens ägo. Innan någon får sälja arvejord måste han enligt Magnus Erikssons landslag först "på tre häradsting lagligen hembjuda den till sina fränder".

Trots att denna uråldriga rättsuppfattning så småningom kom att konfronteras med andra rättsliga teorier inträdde inga väsentliga förändringar vad gällde möjligheterna att sälja odaljord. Eftersom

avsöndringar oundvikligen var ägnade att minska stamfastigheternas skatteförmåga har det också legat i statsmaktens intresse att ingripa häremot. Så tycks ha skett redan under senare delen av medeltiden. I ett kungligt plakat från 1673 stadgas uttryckligen förbud mot jordavsöndring.

Jordavsöndring, i bemärkelse av det rättsliga avskiljandet av en mindre del av en fastighet på så sätt att stamfastighetens kamerala storlek ej ändras, har sålunda inte varit något vanligt fenomen i äldre tid.

Först på 1800-talet inträdde en förändring. I och med enskiftesförordningarna i början av seklet fick hemmansägaren rätt att avsöndra upp till 1/10 av jordarealen. Likväl gällde vissa bestämda villkor, bl.a. att avsöndringarna inte fick vara mindre än 4 tunnland. Som en följd av grundskatternas avskrivning och en för tiden kännetecknande strävan att i den ekonomiska liberalismens anda befria medborgarna från statliga pålagor av olika slag medgavs emellertid från år 1881 oinskränkt avsöndring av ända upp till 1/5 av stamfastighetens areal. Särskilt på vissa håll visade sig de nya generösa reglerna medföra en betänkelig försvagning av stamfastigheterna. Av detta skäl infördes under åren 1907-24 successivt undantagslagstiftning för Norrland och Dalarna, jämte Värmlands, Stockholms, Uppsala, Örebro och Västmanlands län. Här fick avsöndring ske endast under förutsättning att den inte var till men för stamhemmanets jordbruk, vilket avgjordes genom officiell prövning.

Att märka är att avsöndringen icke fordrat lägenhetens avskiljande genom lantmåteriförrättning. I lagen den 27 juni 1896 om hemmansklyvning, ägostyckning och jordavsöndring bestämdes dock att avsöndring skulle fastställas av länsstyrelsen och att den därvid skulle åsättas särskilt namn; 1917 tillkom också krav på en karta utförd av lantmätare. Avsöndringen har ersatts av det 1926 tillkomna avstyckningsinstitutet.

Av ovanstående historik framgår sålunda att fastighetsavsöndring är en företeelse som väsentligen tillhör 1800-talet. Den speglar de nya former av markutnyttjande som under detta sekel gjorde sig gällande. Bedrivande av jordbruk var inte längre den enda utkomstmöjligheten på landsbygden. Samtidigt ändrade också lantbruket karaktär; skiftesreformerna, de förändrade brukningsmetoderna och skogsnäringens ökade betydelse ledde samtliga till stora förändringar. I likhet med övriga

fastigheter är avsöndringarna direkta reflexer av människans utnyttjande av kulturlandskapet. I stort bär de helt enkelt vittnesbörd om vårt lands övergång från bondesamhälle till industristat.

Skillnaden mellan avsöndringarna och de gamla odalbyarna kommer till tydligt uttryck i namnskicket. Fastigheter avsöndrade för bostadsändamål har, särskilt i närheten av städer och större samhällen, semesterorter o.dyl., ofta tidstypiska namn som Fridhem, Vilan, Fågelsången, Beatelund, Fannydal. Många av dessa är bildade efter mönster av namn på slott och herresäten, andra är rena uppkallelse-namn. De erinrar till sin eklektiska karaktär slående om epokens arkitektoniska kännetecken: "snickarglädjen", stilpastischen.

På landsbygden möter en delvis annorlunda namnflora; gamla natur- och ägonamn har här ofta kommit till användning: Björnmyran, Björk-torpet, Sandbacken, Hästbräcken, Mosshumpen, Kvarnsveden. Avsöndringar avsatta för andra ändamål kan ha namn som direkt anknyter till mark-utnyttjandet. Industri- och teknikhistoriskt intressanta är namn av typen Kolhuset, Sandtaget, Pumpen m.m. Här liksom eljest är det ett viktigt krav från kulturminnesvårdens sida att inte det för samtiden typiska "bortrensas".

Om gamla slätterängar vittnar exempelvis namn som Slogmyren, Runnsättra, Starrflon, Hasselängen. Här rör det sig om rester av en genuin och i varje fall till sin karaktär ålderdomlig flora av natur- och ägonamn som annars löper stor risk att försvinna. Här möter också en namnskatt som till sin typ icke skiljer sig från de betydligt äldre by- och gårdnamnen. Ortnamnsforskningen har kunnat visa att ett mycket stort antal namn av den senare kategorien ursprungligen är just ägonamn.

Det säger sig självt att avsöndringarna är av mindre storlek än stamfastigheterna. När Civilutskottet anför liten storlek och avsaknad av kulturhistoriskt värde som skäl för förenkling är det enligt ä:s mening uppenbart att man inte avser avsöndrade fastigheter av den ovan diskuterade typen. Vad utskottet här har haft i åtanke är rimligen smärre avsöndringar med beteckningar som "Järnvägsområdet". "Last-platsen", "Transformatorsstationen" o. dyl.

I själva verket torde sådana beteckningar inte vara alltför van-

liga. Huvudmassan av avsöndringsnamn tillhör de tidigare dryftade typerna och är därmed generellt av kulturhistoriskt intresse.

För den moderna kulturminnesvården är det en självklar princip att bevarandeintresset skall inriktas på alla skeden och epoker i vår kul-turhistoria. Fastighetsregistrets namnskatt utgör inget undantag.